

३.५ राज्यले नदेखेका समुदाय : कपिलवस्तुका अल्पसङ्ख्यक पत्थरकट्टा र नटुवा

पृष्ठभूमि

नेपाल बहुजाति, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक र भौगोलिक एवम् वातावरणीय विविधता भएको मुलुक हो। यहाँ विभिन्न जातजाति, भाषाभाषी र धर्मावलम्बी बसोबास गर्छन्। नेपालमा १ सय २५ जातजाति र १ सय २३ भाषाभाषीको बसोबास पाइन्छ। भौगोलिकरूपले यो मुलुक हिमाल, पहाड र तराईमा विभाजित छ। वास्तवमा यहाँको यही विविधता नै नेपालीको पहिचान एवम् सम्पदाको स्रोत पनि हो। यहाँ बसोबास गर्ने जातजातिमध्ये अल्पसङ्ख्यकमा गणना हुने पत्थरकट्टा र नटुवा समुदाय पनि मुख्य हुन्।

आफ्नो मातृभाषा र परम्परागत रीतिरिवाज, छुट्टै सांस्कृतिक पहिचान, फरक सामाजिक संरचना र लिखित वा अलिखित इतिहास भएको जाति वा समुदाय हुन् यी। नेपालमा ५ सय ५२ जना पत्थरकट्टा छन् भने २ सय ९१ जना नटुवा। सरकारले यहाँका पत्थरकट्टालाई लोपोन्मुख, अल्पसङ्ख्यक जातिमा सूचीकृत गरेको छ तर नटुवा जातिलाई भने राष्ट्रिय जनगणनामा समेत समेटिएन। उनीहरूलाई दलितमा सूचीकृत गरिएको छ। राष्ट्रिय स्तरमा गणना नगरिएका नटुवाको बसोबास कपिलवस्तुमा छ।

यी दुवै जातिको पुर्ख्यौली भारतको उत्तर प्रदेशस्थित बिहार हो। त्यहाँबाट उनीहरू नेपालको तराईका जिल्लामध्ये पनि कपिलवस्तुका जङ्गल, किनार जस्ता सुकुमवासी बस्तीहरूमा बसाइँ सार्दै बस्दै आएका छन्।

दुवै जाति करिब तीन पुस्तापहिले नेपाल आएका पाइन्छ। उनीहरूको आफ्नै घर/जग्गा भने छैन। उनीहरूको घर/जग्गा नहुनुमा घुमन्तेका रूपमा विभिन्न स्थानमा बसाइँ सर्ने प्रवृत्तिलाई कारण मान्न सकिन्छ। यी जाति कपिलवस्तुका आठ स्थानीय तहका विभिन्न गाउँमा बसोबास गर्दै आएका देखिन्छ।

जिल्लाको कपिलवस्तु नपामा ३९ जना, वाणगङ्गा नपामा १२ जना, महाराजगन्ज नपामा २१ जना, शिवराज नपामा २४ जना, कृष्णनगर नपामा १ सय २५ जना, यशोधरा गापामा १९ जना, मायादेवी गापामा ३४ जना र शुद्धोधन गापामा ३२ जना पत्थरकट्टा छन्। नटुवा भने महाराजगन्ज नपामा ३१ जना, शिवराज नपामा

२२ जना, कृष्णनगर नपामा ३७ जना, मायादेवी गापामा १ सय २ जना र शुद्धोधन गापामा ५६ जना बस्दै आएका छन्।

अध्ययनको उद्देश्य

पत्थरकट्टा र नटुवा जातिको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्थाबारे जानकारी लिनु यो अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो। जसले समस्या उजागर गर्ने र तिनको निराकरणका उपाय पहिचान गर्ने काम गर्छ। अल्पसङ्ख्यक, दलित, जनजाति समुदायका लागि राज्यले बनाएका नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्थाबारे पनि यो अध्ययनले जानकारी प्रदान गर्छ। अनि सरकारी नीति तथा कार्यक्रम प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन नहुँदा लक्षित समुदाय कसरी प्रताडित बनिरहेको छ भन्ने थाहा पाउनु र दिनु पनि यसको अर्को उद्देश्य हो। ताकि पत्थरकट्टा र नटुवा जातिका समस्या प्रकाशमा ल्याई उनीहरूलाई राज्यको मूल प्रवाहमा ल्याउन सरोकारवाला निकायको ध्यानाकर्षण हुन सकोस्।

अध्ययनको महत्त्व

कुनै पनि जातिको अध्ययनबाट ऐतिहासिक संयोग, उनीहरूको सामाजिक रीतिरिवाज, चालचलन, उद्विकास, अज्ञातप्रति जिज्ञासाको भावना, आफू स्वयम्लाई चिन्नका लागि, वस्तुनिष्ठ र रुचिपूर्ण अध्ययन, तीब्ररूपमा परिवर्तित समाज, मानव प्रकृतिको यथार्थ ज्ञान प्राप्त गर्नु र सांस्कृतिक सम्पर्क परिणाम अध्ययन गर्न यस्ता अध्ययन महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यस अध्ययनमा अति सीमान्तकृत जातिको आर्थिक स्थिति, पेशा, भाषा, संस्कार, संस्कृति, स्वास्थ्य र शिक्षाको अवस्थाबारे अध्ययन गरिएको छ। वर्तमान अवस्थामा भूमण्डलीकरणले जीवन र जगतमा पारेका प्रभाव र असरबारे अध्ययन गरी सरोकारवालालाई सचेतीकरण गर्नु पनि उत्तिकै आवश्यक छ।

अति सीमान्तकृत समुदायमा पारेको असर प्राथमिकतासाथ बाहिर ल्याउन पनि आवश्यक छ। साथै राज्यले सो समुदायका लागि तयार गरेका नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था अनुगमन तथा

मूल्याङ्कन पनि उत्तिकै खड्केको विषय हो। यिनै विषयमा केन्द्रित रही कपिलवस्तु जिल्लामा बसोबास गर्ने अति सीमान्तकृत पत्थरकट्टा र अल्पसङ्ख्यक नटुवा जातिसँग सम्बन्धित रहेर आलेख तयार गर्ने प्रयास गरिएको छ। यस अध्ययनबाट पत्थरकट्टा र नटुवा जातिको अवस्था बुझ्न जिल्लामात्र नभएर समग्र मुलुककै लागि उपयुक्त सन्दर्भ सामग्री दस्तावेज तयार हुने देखिएको छ। यसबाट वर्तमान अवस्थामा पत्थरकट्टा र नटुवा जातिको अवस्था त भल्कन्छ नै, साथै भविष्यमा ती जातिबारे कुनै नीति, योजना तथा कार्यक्रम बनाउनुपरेमा समेत यो अध्ययन गतिलो सन्दर्भ सामग्री बन्न सक्ने भएकाले यसको महत्त्व निकै वजनदार देखिन्छ।

अध्ययन विधि

- ▶ भ्रमण अवलोकन
- ▶ छलफल
- ▶ अन्तर्वार्ता
- ▶ व्याख्यान
- ▶ द्वितीय स्रोत सामग्री अध्ययन

अध्ययनको सीमा

यो अध्ययन कपिलवस्तु जिल्लाको वाणगङ्गा नपा, कपिलवस्तु नपा, शिवराज नपा, कृष्णनगर नपा, महाराजगन्ज नपा, मायादेवी गाउँपालिका, यशोधरा गाउँपालिका र शुद्धोधन गाउँपालिका गरी ८ स्थानीय तहमा रहेका अल्पसङ्ख्यक समुदायअन्तर्गत सूचीकृत अति सीमान्तकृत पत्थरकट्टा र नटुवा जातिसँग केन्द्रित छ। यो अध्ययनमा अति सीमान्तकृत पत्थरकट्टा र नटुवा जातिको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक पक्षको चर्चा छ। अध्ययनमा आदिवासी जनजाति समुदायका लागि राज्यले बनाएका नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था केलाउने प्रयास गरिएको छ। अध्ययनमा उल्लिखित सूचना प्रारम्भिक र द्वितीय दुवै स्रोतबाट लिइएको छ। दुवै जातिको अवस्था थप प्रष्ट पार्न सम्बन्धित समुदायको घरमै पुगिएको छ।

बसोबास र जनसङ्ख्या

नटुवा जातिलाई राष्ट्रिय जनगणनामा समावेश गरिएको पाईँदैन तर जिल्लागत विवरणमा भने उक्त जातिको ०६८ को जनगणना अनुसार जनसङ्ख्या २ सय ९१ जना देखिन्छ। पत्थरकट्टा जातिका मानिस कपिलवस्तुबाहेक रूपन्देही, नवलपरासी, बाँके, बर्दिया, रौतहट, सिरहा, सप्तरी तथा अन्य जिल्लामा समेत बसोबास गर्ने गरेका पाइएको छ। पश्चिम तराईअन्तर्गत कपिलवस्तुमा ३ सय ७३ जना, रूपन्देहीमा ४९ जना र

नवलपरासीमा ९३ जना छन्। वि.सं. २०६८ सालको जनगणनाअनुसार कपिलवस्तुमा मात्र पत्थरकट्टाको जनसङ्ख्या ३ सय ७३ जना छ। जसमा महिला १ सय ८६ छन् भने पुरुष १ सय ८७ जना छन्। उक्त तथ्याङ्कअनुसार वाणगङ्गा नपा-१० को पटना, कपिलवस्तु नपा-२ को तौलिहवा, महाराजगन्ज नपाको महाराजगन्ज, कृष्णनगर नपाको बहादुरगन्ज, शिवराज नपाको चन्द्रौटा, मायादेवी गापाको पकडी, शुद्धोधन गापाको लवनी भैसहवालगायतका स्थानमा उनीहरूको बसोबास छ। नटुवा जाति भने कपिलवस्तुमा २ सय ९१ जना छन्।

पेसा र आर्थिक अवस्था

पत्थरकट्टा जाति ढुङ्गाको लोहोरो, सिलौटे बनाएर बिक्री गर्थे र त्यसबाट आएको आम्दानीले जीविकोपार्जन गर्थे। कपितय ठाउँमा उनीहरूले मागेर जीविका चलाएका पनि देखिन्छ। जङ्गल किनाराहरूमा खरका बुकुरा बनाएर तथा कतै पाल टाँगेर बसोबास गर्नेहरूचाहिँ अहिले पनि चुरे क्षेत्रमा गई खोलाका ढुङ्गा जम्मा पार्छन् र त्यसैबाट आकर्षक लोहोरो, सिलौटा बनाउँछन्। अनि घर-घरमा लगी बेच्छन्। प्रतिलोहोरो सिलौटाको ५ सयदेखि १ हजार रुपियाँसम्म लिने गर्छन्। अहिले अल्पसङ्ख्यक सीमान्तकृतका रूपमा सूचीकृत भएपछि भने सरकारले प्रतिमहिना उपलब्ध गराउने २ हजार रुपियाँ उनीहरूको आम्दानीमा थपिएको छ। यसबाट छोराछोरी पढाउन/लेखाउन र स्वास्थ्य उपचार गर्न तथा दैनिक खर्चसमेत धान्न सहज भएको राम देव पत्थरकट्टाको भनाइ छ।

नटुवा जातिमा भने पुरुषहरू खेत, जङ्गल र घरहरूबाट विषालु सर्प गोमन, करेट आदि समातेर ल्याउँछन्। अनि ती सर्प गाउँगाउँ, बस्ती र सहरहरूमा लगी नचाउँछन् र रकम सङ्कलन गर्छन्। महिला तथा बालबालिकाचाहिँ मागेर दाल/चामल अनि तरकारी जोहो गर्छन्। कतिपय स्थानमा जङ्गल तथा ऐलानी जग्गामा खरको भुपडी बनाएर बस्ने यिनीहरू कहीं भने पाल टाँगेर बसेका पनि भेटिन्छन्।

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्था

नयाँ संरचना अनुसार प्रदेश ५ मा पर्ने कपिलवस्तु जिल्ला समग्र मुलुक जस्तै विविधता बोकेको जिल्ला हो। पछिल्लो पटक राज्य पुनःसंरचना गर्दा यस जिल्लालाई प्रतिनिधि सभाका लागि निर्वाचन क्षेत्र ३ र प्रदेश सभाका लागि ६ निर्वाचन क्षेत्रमा बाँडिएको छ। यहाँ किरात, हिन्दु, क्रिस्चियन, बौद्ध, इस्लाम आदि धर्मावलम्बीको बसोबास छ। यसैगरी यहाँ आदिवासी जनजाति, ब्राह्मण, क्षेत्री, दलित, थारू,

मधेसी, आदिवासी जनजाति तथा पछाडि परेका सीमान्तकृत समुदायको बसोबास छ। यस जिल्लामा तेस्रो पुस्तादेखि पत्थरकट्टा र नटुवा जाति भारतका विभिन्न स्थानबाट बसाइँ सरी आएका स्थानीय बताउँछन्। यी जाति चुरेको तल्लो फाँट समथर भू-भागको जङ्गल किनाराहरूमा तथा सदरमुकाममा समेत बसोबास गर्दै आएका छन्। हुलाकी राजमार्ग आसपासमा समेत रहेकाले उनीहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्था पनि सबैको एकैनाशको देखिन्छ।

यो जातिको आफ्नै स्वामित्वमा जमिन छैन। त्यसैले जङ्गल किनारा वा सडक किनारामा घर (भुपडी) बनाएर बस्नु यिनीहरूको विशेषता हो। अहिले पनि कतिपय पत्थरकट्टा र नटुवा परिवार परम्परागत पेशाकै आमदानीले जीविकोपार्जन गर्छन्। तर समय परिस्थितिसँगै हुनुपर्ने परिवर्तन यी जातिमा देखिन्छ। आर्थिक अवस्था सुधारोन्मुख त देखिन्छ तर पनि गुणस्तरीय जीवन यापनका लागि आवश्यक पर्ने उपयुक्त आवास, छोराछोरीका नागरिकता, सहज स्वास्थ्योपचार आदिबाट उनीहरू अझै वञ्चित छन्। स्वच्छ पिउने पानी, शिक्षा, प्रोटिनयुक्त खाद्यान्नको अभाव पनि उनीहरूका लागि सामान्य बनेको देखिन्छ।

पत्थरकट्टा जातिभित्रै पनि सामाजिक सांस्कृतिक विविधता पाइन्छ। यो जातिभित्र पनि ७ उपजाति छन्— उटवा, चमार, भैस, भरैया, बधिया, पतरभारिया र बङ्गेरिया। यस जिल्लामा रहेका कुनै पनि पत्थरकट्टाले एसइइ परीक्षा पास गरेका भेटिन्छ। सरकारी जागिरमा पनि कोही छैनन्। तर पनि पछिल्लो समय विद्यालय जाने बालबालिकाको सङ्ख्या भने वृद्धि हुन थालेको देखिन्छ। श्री आदर्श निमावि भट्टीहवामा २० जना विद्यार्थी भर्ना भएका छन्।

संस्कार/संस्कृति

(क) जन्म संस्कार : पत्थरकट्टा जातिका महिलाले बच्चा जन्माउने बेला भएपछि अनुभव भएका महिलाले सुडेनीको भूमिका निर्वाह गर्छन्। बच्चा जन्मेपछि गर्नुपर्ने कार्य चमार जातिका महिला चमाइनले नै गर्ने गरका पाइन्छ। तर आजकल भने गर्भवती भएदेखि जँचाउन जाने र सुत्केरी हुन पनि अस्पताल वा स्वास्थ्य केन्द्रहरूमा जाने क्रम बढेको छ। यो जातिमा चमाइनले नाल काट्ने, सुत्केरीको शरीर माडिदिने, बुकुवा लगाइदिने आदि काम गर्छन्। यस समुदायमा पहिले पहिले १ महिनामा नाम राख्ने चलन भए पनि आजकल जन्म दर्ता गर्नुपर्ने भएकाले सात दिनमै नाम राख्न थालिएको छ। तर न्वारन गर्ने चलन भने छैन। बालबच्चाको नामाकरण बाबु, आमा अथवा परिवारको सल्लाहमा आफैँ राखिदिने चलन छ।

यसैगरी नटुवा जातिका महिला भने धेरै समस्या भएमात्र अस्पतालसम्म जान्छन् नत्र प्रायःले घरमै बच्चा जन्माउँछन्। घरमा सुत्केरी गराउँदा चमाइनले विशेष औजारले नाल काट्छन्। सुत्केरीलाई बुकुवा, तेल लगाएर माइने पनि उनीहरूले गर्ने गर्छन्। बच्चाको नाम १ महिनामा राख्छन्। यसरी नाम राख्दा कुनै हिरो, हिरोइन वा आफूले सुनेका नाम परिवारमा सल्लाह गरेर राख्ने चलन छ। यसबेला पूजाआजा भने हुँदैन।

(ख) पास्नी/छेवर : पत्थरकट्टा जातिका बच्चा हुर्कने क्रममा छ महिना पुगेपछि पास्नी (भात खुवाउने) गरिन्छ। आमाको दूधले पुग्ने समयसम्म भात खुवाउँदैन त्यसपछि भने बानी लगाउन भात, पानी र डब्बाको दूध खुवाउने चलन छ। आर्थिक अवस्था कमजोर भएकाले उनीहरू पास्नीमा भोजभतेर गर्दैनन्। नटुवा जातिको पास्नी/छेवरको चलन पनि यस्तै छ।

(ग) मुरहन : नटुवा जातिका बच्चा अलि ठूलो भएपछि जेठ महिना पारेर मुरहन (मुण्डन) गर्ने चलन छ। मुण्डन गर्दा हजामले कपाल काटिदिन्छन्। नट महिलाले बालकको शिरमा पैसा घुमाइ त्यो हजामलाई नै दिन्छन्। मुण्डनको दिन सुङ्गुरको पाठो पूजा गरी काटेर भोज गरिन्छ।

(घ) विवाह संस्कार: पत्थरकट्टा जातिमा विवाह गर्ने प्रचलन अन्य जातिको भन्दा फरक छन्। मागी र भागेर जाने, दुवैखाले विवाह हुन्छ। यो जातिको संस्कारअनुसार केटा पक्षले केटी पक्षका बाबु/आमासँग छोरी माग्ने र दुवै पक्ष सहमत भए विवाह गरिदिने चलन छ। केटाको बुबा र केटीको बुबा दुवै बसेर रक्सी र मासु खान्छन्। त्यही क्रममा ल मेरी छोरी तलाई दिएँ भनेपछि विवाह पक्का भएको मानिन्छ। उनीहरूको विवाह भने आफ्नै जातमा मात्र हुने गर्छ। उनीहरूभित्रै सात उपजात रहेकाले एकाघर परिवारबाहेक अन्य पत्थरकट्टासँगै विहेवारी चल्छ।

आफ्नै जातिभित्रको यस प्रकारको विवाहमा केटी माग्न जाने, कुरा छिन्ने, ठेकी लगाउने, जन्ती जाने, सगुन खुवाउने, पर्सिने, साइमुन्दी बुभाउने, बेहुली अन्माउने जस्ता कार्य गरिन्छ। यसै क्रममा बाटो छेक्ने, लोकन्ते पाहुना बोलाउने, जग्गे बनाउने, बेहुली भित्राउने, सिन्दूर हाल्ने, ठाउँ सार्ने, जुठो खुवाउने, ढोगभेट गर्ने र दुलही बिदा गर्ने चलन पनि छ। यसबाहेक विवाहका क्रममा पाहुना खुवाउने, ढोगभेट फुकाउने वा सम्धीलो पनि गर्छन्।

चोरी विवाह वा भागेर गर्ने विवाहमा भने केटीको अभिभावकलाई कुनै जानकारी नै नदिइ फकाइफुल्याइ वा राजीखुसी पारेर भगाउने प्रचलन छ। तर विवाहपछि भने केटा र केटी दुवै पक्षलाई गाउँ समाजले दण्ड सजाय दिने गर्छन्। यस्तो दण्डबापत

समाजलाई केटा/केटी दुवै पक्षले भोजभतेर खुवाउनुपर्छ । नत्र उनीहरूले छोएको पानी नचल्ने प्रचलन छ ।

विवाहमा जङ्गली जनावर (स्याल, खरायो आदि) मारेर भोजभतेर गर्ने गरिन्छ । पत्थरकट्टा जातिको परम्परागत संस्कारअनुसारचाहिँ मागी विवाह हुने गर्छ । उक्त जातिका छोरीलाई पहिले-पहिले सानै उमेरमा बिहे गरिदिने गरे पनि अहिले भने त्यस्तो चलन कम हुँदै जान थालेको छ । अहिले धेरैजसो १८ वर्ष नाघेपछि मात्र बिहे गरिदिने गरिन्छ । केटा र केटीले एकापसमा मन पराएपछि अभिभावकले मागी बिहे गरिदिने गर्छन् । यो जातिमा दाइजोको चलन खासै छैन ।

नटुवा जाति : यिनीहरूको विवाह बाल्यकालमै हुने गरेको पाइन्छ । तर आजकल भने कमसेकम १८ वर्ष पुगेपछिमात्र विवाह गरिदिने चलन चलेको छ । दाइजोको विकृति यो जातिमा देखिन्छ । बरु केटा पक्षले केटी पक्षलाई भने केही रकम दस्तुरका रूपमा दिने गर्छन् । मामा र फुपूकी छोरी विवाहका लागि हकदावी नै हुन्छ । विवाहमा पण्डित बोलाएर होम, पूजापाठ गर्ने गर्छन् भने टीका सिन्दुर हाल्ने, गोडा धुने, आँठी दिने, मङ्गलसूत्र दिने चलन पनि छ । विवाह सकेपछि आँपको रुखमा पाँच ओटा धर्का तानिन्छ र धागो बाँधेपछि बेहुला/बेहुलीको टाउको आँपको बुटामा ठोक्काइन्छ । त्यसपछि बल्ल विवाह समापन हुन्छ । विवाह पूरा भएपछि दुलहीसँगै सुङ्गुरको पाठो पनि पठाइन्छ । घर फर्केपछि दाल, चामल, मासु परिवार हेरी बाँडिन्छ । त्यसलाई आआफ्नै चुलोमा पकाएर खान्छन् । तर आजकल भने विवाहमा आएका जन्तीलाई दालभात खुवाउने चलन देखिन्छ । विवाह सकिएपछि केटीलाई बेहुलाको घरमा पठाइन्छ ।

(ङ) मृत्यु संस्कार : पत्थरकट्टा जातिको मृत्यु संस्कार पनि आफ्नैखालको छ । विवाहित व्यक्तिको मृत्यु भएमा पहिले सम्पूर्ण आफन्तलाई खबर गरी बोलाइन्छ । त्यसपछि बाँसको घारो बनाइ लास कात्रोले बेरेर खोलामा लगी जलाउने गरिन्छ । विवाह नभएको व्यक्तिको मृत्यु भएमा चाहिँ खोला किनारमा लगी एक मान्छे गहिरो खाल्डो खनी गाड्ने चलन छ । दाहसंस्कार गरेपछि मलाम गएकालाई खुवाएर पठाउने चलन छ । गोबरको गुइँठाको आगो बालेर गुइँठाको पीठोको डल्ला बनाएर आगोमा राखी पोल्ने र मलामीलाई खुवाउने अनि आफूहरूले पनि खाने गर्छन् ।

धूप दिने, मट्टी दिने र किरिया बस्ने चलन पनि छ । बाबुको मृत्यु भएमा छोराहरूले कपाल दारी काट्ने, नुहाउने, सात दिनसम्म हर्दी, नून, मासु केही नखाने गर्छन् । धेरै भाइ भए एउटा भाइले किरिया बस्ने, कसैले छोएको नखाने र सादा भात खाने चलन छ । सात

दिनसम्म आफूले खाने दाल, भात तरकारी आदि मृतकका नाममा चढाउने र बल्ल आफूले खाने गर्छन् । सात दिनका दिन आफ्नै जातिका मलामी बोलाएर खुवाउने र सोही दिन उम्कने चलन छ । अन्य जातिका मानिसले उनीहरूले छोएको नखाने हुँदा उम्कने बेला बोलाउँदैनन् ।

नटुवा जाति : कुनै नटको मृत्यु भएमा आफन्त बोलाइ जम्मा भएपछि बाँसको घारामा बाँधेर नदीमा लग्छन् । विवाहित रहेछ भने जलाउँछन् । अविवाहित रहेछ भनेचाहिँ गाड्ने चलन छ । छोराहरू कपाल दारी काटेर किरिया बस्ने गर्छन् । किरिया बस्नेले अरुले छोएको खाँदैनन् भने दिनको एकपटक दिउँसोतिर सादा खाना (मासको दाल र भात) खान्छन् । नून, माछा, मासु किरिया बसेका बेला खाँदैनन् । १६ औँ दिनका दिन नङ, कपाल काटेर नुवाइधुवाइ गरी पण्डित बोलाएर किरिया समाप्त गर्छन् । उक्त दिन आफन्तलाई दानदक्षिणा दिन्छन् भने इस्टमित्र र मलामीलाई भात, रोटी, मासको दाल बनाइ खान दिने चलन छ ।

(च) धर्म : पत्थरकट्टा जाति हिन्दु धर्मावलम्बी हुन् । भोला शङ्करको पूजा गर्छन् । उनीहरू ३ वर्षमा एकपटक सुङ्गुर काटेर चमारिया देवता (कुलन पूजा) को पूजा गर्छन् । नटुवा पनि हिन्दु धर्म मान्छन् ।

(छ) भाषा : पत्थरकट्टा जातिको आफ्नो छुट्टै मातृभाषा छ । यसलाई गिहारिया भाषा भनिन्छ तर धेरैजसो अवधि संस्कृतिमा हुर्केकाले अवधि भाषा नै बोल्ने गर्छन् । आफूहरूबीच बोल्दा गिहारिया भाषा बोले पनि अरुसँग कुरा गर्दा भने अवधि भाषा प्रयोग गर्ने भएकाले उनीहरूको भाषा बिस्तारै लोप हुने देखिन्छ ।

नटुवाको पनि आफ्नै भाषा छ जसलाई खडा भाषा भनिन्छ । तर उनीहरू पनि मैथिली तथा अवधी भाषा नै बोल्ने गर्छन् प्रायः । उनीहरूको भाषा संरक्षण गर्नेतर्फ कुनै पहल नहुँदा यो पनि लोप हुने अवस्थामा छ ।

मुलुकमा मातृभाषाको सङ्ख्या बढे पनि मातृभाषीहरूको सङ्ख्या भने घट्दो क्रममा छ । वि.सं. २०५८ सालमा ९२ वटा मातृभाषा रहेकामा मातृभाषा बोल्नेको सङ्ख्या भने ४८.६ प्रतिशत थियो भने २०६८ सालको जनगणनामा १ सय २३ वटा मातृभाषा पुगे पनि मातृभाषा बोल्नेको जनसङ्ख्या ४४.६ प्रतिशतमात्र छ ।

(ज) पोशाक/गहना : पत्थरकट्टा जातिका महिलाले परम्परागतरूपमा धोती, ब्लाउज, समिज लगाउँछन् । साथै गहनमा फुली, बुलाकी, कानमा मुन्द्रा, हातमा चुरा, गलामा पोते, खुट्टामा चाँदीको काँडे कल्ली, पाउजु, बनाइ लगाउने गर्छन् । निधारमा टीका/सिन्दूर लगाउँछन् । यसैगरी पुरुषले लुङ्गी, कछाड, कुर्ता, गञ्जी र पगडी लगाउने गर्छन् । तर हाल यो जातिका कमैले

मात्र आफ्नो परम्परागत पोशाक र गहना प्रयोग गरेका देखिन्छ। बढ्दो आधुनिकतासँगै उनीहरूको पोशाक लवाइमा पनि परिवर्तन देखिन थालेको छ।

नटुवा महिला भने साडी र ब्लाउज लगाउँछन्। गहनामा पायल, विछुवा, हातमा चुरा, नाकमा फुली/बुलाकी र कानमा बाला लगाउने गर्छन्। पुरुषचाहिँ पाइन्ट, सर्ट, बन्डी आदि लगाउने गर्छन्।

(भ्र) चाड/पर्व : पत्थरकट्टा जाति भोला शङ्करको पूजा गर्छन्। कुल पूजा जस्तै पत्थरकट्टाले ३ वर्षमा एकपटक सुङ्गुर बली दिइ चमारिया देउताको पूजा गर्छन्। यतिबेला आफन्त बोलाएर खुवाउने चलन पनि छ। उनीहरूको छुट्टै चाड नभए पनि हिन्दु संस्कारअनुसारका साउने सङ्क्रान्ति, माघे सङ्क्रान्ति, दसैं, तिहार र चैते दसैं, होलीलगायतका चाड/पर्व विधिपूर्वक मान्ने गर्छन्। तर उनीहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर भएकाले अन्य समुदायले जस्तै ऋण खोजेर खर्च गर्ने काम भने गर्दैनन्।

नटुवा जाति पनि दीपावली, दशहरा, नाग पञ्चमी, होली, फागु पूर्णिमा, श्रीपञ्चमी, रक्षाबन्धन जस्ता चाड मनाउने गर्छन्। उनीहरू वैशाख महिनाको पहिलो आइतबार खिर पुरी खाएर रमाउने गर्छन्। जेठ शुक्ल पूर्णिमाका दिन घरका देवता (कारदेव वागेश्वरी) र असारमा बरमा (बहमा) को पूजा गर्छन्।

(ज) स्वास्थ्य : पत्थरकट्टाको आर्थिक अवस्था कमजोर छ। यही कारण उनीहरू पौष्टिक आहार खान पाउँदैनन्। यही कारण यो समुदायका बालबालिका कुपोषित छन्। वयस्क र ज्येष्ठ नागरिकको स्वास्थ्य पनि दयनीय देखिन्छ। स्वच्छ पिउने पानीको अभावले गर्दा उनीहरू विभिन्न रोगबाट ग्रसित देखिन्छन्। सबै घर कच्ची तथा खरले छाएका भुपडी भएकाले छुट्टै भान्सा नहुँदा धुँवा धुलोबाट खासगरी महिलाको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर परिरहेको देखिन्छ।

तर पनि यो जातिमा बिरामी भइहालेमा आधुनिक औषधोपचार गर्नेभन्दा पनि धामी/भाँक्रीको सहारा लिने प्रचलन छ। पछिल्लो समय अस्पतालसम्म जान थालेका त देखिन्छन् तर आर्थिक समस्याले यहाँ पनि उनीहरूलाई सजिलो छैन। यसैगरी यो समुदायका विवाहित महिला तथा पुरुषमा गर्भनिरोधक साधन प्रयोग गर्ने चलन कमैमात्र देखिन्छ। बढी बच्चा जन्माउने गर्दा आमाको स्वास्थ्य अवस्था कमजोर छ।

यस्तै अवस्था नटुवा जातिको पनि छ। सरसफाइमा कम ध्यान दिने, बासी, सडे/गलेका खानेकुरा खाने गर्दा बालबालिकामा कुपोषणलगायत समस्या देखिन्छ। तर पनि पछिल्लो समयमा सरकारले बालबालिकालाई मासिक ४ सय रुपियाँ पौष्टिक आहारबापत दिन थालेपछि भने कपिलवस्तुको

शुद्धोधन-१ मा केही सुधार देखिएको छ। पूरै धामी/भाँक्रीको भर पर्नेहरू बिस्तार बिस्तार स्वास्थ्य निकायहरूमा पनि जान थालेको लक्ष्मी नटुवाले बताइन्।

(ट) शिक्षा : प्रत्येक नेपालीले शिक्षा हासिल गर्न पाउने अधिकार राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले सुरक्षित गरेका छन्। आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रले पनि सबैका लागि समानताका आधारमा प्रत्येक उचित उपायद्वारा खासगरी निःशुल्क शिक्षाको वकालत गरेको छ। त्यसैगरी प्रगतिशील अवलम्बनबाट उच्च शिक्षा समानरूपमा र पहुँचयुक्त बनाइनेछ भनेको छ। यसैगरी नेपालको संविधानले शिक्षालाई मौलिक हकका रूपमा अङ्गीकार गर्दै प्रत्येक नेपालीले मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ भनी उल्लेख गरेको छ।

यी कानुनी आधार हुँदाहुँदै पनि पत्थरकट्टा शैक्षिक रूपमा पछाडि छन्। यो जातिको मातृभाषामा पाठ्यपुस्तक निर्माण नभएकाले आफ्नो मातृभाषामा पठनपाठन गर्न त पाएका छैनन् नै, साथै बालबालिकालाई विद्यालय भर्ना नै नगर्ने र गरे पनि बीचैमा कक्षा छाड्ने चलनले गर्दा पनि उनीहरूको शैक्षिक स्तर उठ्न नसकेको हो। कमजोर आर्थिक अवस्थाले गर्दा पनि यो समुदायका अभिभावकको प्राथमिकता शिक्षातर्फ परेको देखिन्छ। यो समुदायबाट एकजनाले पनि एसएलसी (हाल एसइइ) उत्तीर्ण नगर्नु तथा एकजना पनि सरकारी जागिरमा नहुनुले पनि उनीहरूको शैक्षिक अवस्था कति दयनीय छ भन्ने प्रष्टिन्छ।

नटुवा पनि पत्थरकट्टा जाति जस्तै शिक्षा क्षेत्रमा पछाडि परेको समुदाय हो। उनीहरूको समुदायमा बूढापाका र महिला पूरैजसो निरक्षर छन्। पछिल्लो समय बालबालिकालाई विद्यालय पठाउने क्रम बढे पनि त्यो पर्याप्त छैन। बूढापाका नटुवा अहिले पनि सर्प नचाउने पेशामा हिँड्छन् भने महिला तथा बालबालिका माग्न गाउँगाउँ जाने हुँदा विद्यालय जानु उनीहरूको प्राथमिकतामा पर्दैन।

(ड) सामाजिक सङ्घ/संस्थामा आबद्धता- पत्थरकट्टा जातिको संरक्षण/संवर्द्धनका लागि भनेर विभिन्न सङ्घ/संस्था खुलेका छन्। लोपोन्मुख आदिवासी जनजाति कुसवाडिया उत्थान सङ्घ छ। यसमा पनि टाढाबाटै नगरपालिका, गाउँपालिकाबाट बजेट ल्याउँदै खर्च गर्ने गर्छन्। तर अधिकांश पत्थरकट्टालाई भने यसबारे जानकारी नै छैन। कुनै पनि कार्यक्रममा आफूहरूलाई सहभागी नगराइएको उनीहरूको भनाइ छ। पछिल्लो समय भने केही

सङ्घ/संस्था र राज्यले यो समुदायको हक अधिकार प्राप्तिका लागि सघाउन थालेका देखिएको छ।

नटुवा जातिकै संरक्षण/संवर्द्धनका लागि भनेरै छुट्टै कुनै संस्था खुलेको छैन तर यो समुदायका महिला आमा समूहमा आबद्ध भएर धेरथोर बचत भने गर्न थालेका छन्। शुद्धोधन गापा-१ प्रगति टोलकी लक्ष्मी नटुवाले आफूहरू अहिले बचत गर्ने कार्यमा लागेको जानकारी दिइन्।

मुख्य समस्या

कपिलवस्तुमा बसोबास गर्ने सीमान्तकृत लोपोन्मुख पत्थरकट्टा र नटुवा जाति आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिकरूपमा पछाडि परेका वा पारिएका छन्। यो जातिमा देखिएका मुख्य समस्या निम्नबमोजिम छः

(क) **कमजोर आर्थिक अवस्था**- गरिबी समग्र मुलुकको समस्या भए पनि अधिकांश पत्थरकट्टा र नटुवा जाति गरिब हुनु यी जातिको मुख्य समस्या हो। उनीहरूको परम्परागत सिप तथा पेशा राम्रो आम्दानी हुनेखालको नभएकाले यो समस्या सिर्जना भएको हो। त्यही निर्वाहमुखी पेशा पनि यतिबेला सङ्कटमा परेको छ। यसका साथै परिवर्तित समय एवम् परिस्थितिसँग यो जाति समायोजन हुन सकिरहेको छैन।

तुरुन्त आम्दानी दिने, दिगो र ठूलो आकारमा व्यवसाय सञ्चालन गर्न नसक्दा पनि यो जातिको आर्थिक अवस्था कमजोर देखिएको छ। त्यसमाथि नटुवा र पत्थरकट्टा जातिको संस्कार/संस्कृति, साँभ रक्सी/मासु खाने चलनले पनि उनीहरूलाई गरिब हुन सघाइरहेको छ। उनीहरूको आफ्नै कानुनी स्वामित्व भएको जग्गा पनि छैन। ऐलानी तथा जङ्गलको किनाराहरूमा घर बनाएर बसेका हुँदा सुरक्षाको हिसावले पनि सङ्कटमा छन्। केन्द्रीयदेखि स्थानीय सरकारसम्म कुनैमा पनि यी जातिको प्रतिनिधित्व नहुँदा आवाज उठाइदिने पनि खासै देखिएका छैनन्।

(ख) **शैक्षिकरूपमा पछाडि हुनु**- कपिलवस्तुमा बसोबास गर्ने नटुवा र पत्थरकट्टा जाति शैक्षिकरूपमा माथि उठ्न सकेका छैनन्। उच्च तहसम्म अध्ययन गर्ने नटुवा र पत्थरकट्टाका कोही पनि हालसम्म छैनन्। यो जातिका बालबालिकालाई विद्यालय नै भर्ना नगर्ने र गरेकाले पनि बीचैमा कक्षा छाड्ने गरेकाले शैक्षिक स्तर उठ्न नसकेको हो। पछिल्लो समय भने राज्यले सामाजिक सुरक्षा भत्ता दिन थालेपछि पत्थरकट्टा जातिका बालबालिका विद्यालय भर्ना गरेका छन्। तर पनि पढाइप्रति आकर्षित हुन भने सकेका छैनन्। यस्तै नटुवा जातिका बालबालिका अझै गरिब अवस्थामा छन्। उनीहरू विद्यालय भर्ना भए पनि कापी, कलम, भोला आदि किन्नसमेत बिदाका दिन घर/घरमा भिक्षा

माग्न जानुपर्ने बाध्यता छ। यस्तो अवस्थाले उनीहरूको शिक्षा आर्जनमा प्रतिगामी भूमिका निर्वाह गरिरहेको छ।

(ग) **सङ्कटमा परम्परागत सिप तथा पेशा**- यहाँका पत्थरकट्टा समुदायको परम्परागत सिप तथा पेशा लोप हुने अवस्थामा पुगेको छ। पत्थरकट्टा जाति चुरे पहाडका खोलामा गई ढुङ्गा खोजी कुँदेर लोहोरो तथा सिलौटो बनाउने र बेच्ने गर्थे। अहिले घर-घरमा आधुनिक मिक्सचर मेसिनहरू तैनाथ हुन थालेपछि लोहोरो सिलौटो नै प्रयोग हुन छाडेको छ। केही बिकिहाले पनि त्यसले जीविका चल्न सक्ने स्थिति छैन।

नटुवा जातिको पेशा पनि बिस्तार हराउँदै जान थालेको छ। पहिले पहिले गाउँमा मनोरञ्जनका साधन खासै नहुनाले नटुवा पुरुषले बोकेर हिँड्ने विषालु सर्पको नाच हेर्ने र रमाएर पैसा दिनेहरू निस्कन्थे। विवाह, व्रतवन्ध, पूजाआजा आदिमा बाजा बजाउने काम पनि पाउँथे। तर मनोरञ्जनका साधनको बढोत्तरीसँग उनीहरूको पेशा सङ्कटमा परेको छ भने माग्ने काम पनि शर्मनाक हुँदै गएकोले क्रमशः घट्दो छ।

(घ) **आफ्नै जमिन नहुनु**- नटुवा र पत्थरकट्टा जातिको मुख्य समस्यामध्ये आफ्नै स्वामित्वमा खेतीयोग्य जमिन नहुनु पनि हो। यही कारण उनीहरू जीविकोपार्जनका लागि पुर्खौली पेशा चल्न छाडेपछि अर्काको जग्गा कमाउन बाध्य छन्। यसरी खेती गर्दा लागतअनुसार उत्पादन हुँदैन। उद्योग, कलकारखाना पनि खासै नहुँदा रोजगारीसमेत पाउँदैनन्। जग्गा नभएकै कारण बसोबासका लागि अत्यावश्यक घर बनाउनसमेत कठिनाई देखिएको छ यो समुदायलाई। यही कारण अहिले बसोबास गरिरहेको ठाउँबाट पनि कुनबेला उठाइने हो भन्ने त्रासले जतिबेला पनि सताइएका हुन्छन् उनीहरू।

(ङ) **चेतनाको कमी**- नटुवा र पत्थरकट्टा जाति आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिकरूपमा पछाडि पर्नुको प्रमुख कारणमध्ये चेतनाको कमी पनि एक हो। यही कारण बदलिँदो परिस्थितिसँग समायोजन हुन नसक्दा पनि उनीहरू पछि परेका/पारिएका हुन्। आफ्ना लागि राज्यले तय गरेको नीति तथा कार्यक्रमबारे समेत जानकार नहुनु, त्यसैले यी कार्यक्रम उपभोग गर्न नसक्नु जस्ता कारण पनि उनीहरू पछि परेका हुन्। यसैगरी संस्कार/संस्कृतिसहित दैनिक खानपान बढी खर्चालु हुने गरेकाले पनि चेतना स्तर उठ्न नसकेको स्वयम् उनीहरू नै बताउँछन्।

(च) **नीतिगत समस्या**- नेपाल सरकारले तय गरेको नीति तथा कार्यक्रमले पनि नटुवा र पत्थरकट्टा जातिको समस्या सम्बोधन गर्न सकेको छैन। स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि २०६९ ले आदिवासी जनजाति तथा लोपोन्मुख जातिका

लागि बजेट तथा कार्यक्रम समावेश गरेको थियो । पछिल्लोपटक आएको बजेट तर्जुमा निर्देशिका २०७४ ले लक्षित वर्ग तथा समुदायका लागि अनिवार्यरूपमा समावेश गर्नेपर्ने गरी कुनै नीति तथा कार्यक्रम समावेश गरेको पाइँदैन । यसले गर्दा पछाडि पारिएका नटुवा र पत्थरकट्टा जाति राज्यको मूल प्रवाहबाट अझै टाढिने सम्भावना देखिन्छ ।

उत्थानका लागि भएका प्रयास

(क) सामाजिक सुरक्षा भत्ता : नेपाल सरकारले लोपोन्मुख अल्पसङ्ख्यक जातिका रूपमा सूचीकृत गरेका कारण पत्थरकट्टा जातिको प्रत्येक सदस्यलाई मासिक २ हजार रुपियाँका दरले सामाजिक सुरक्षा भत्ता दिन थालिएको छ । जसबाट उनीहरूका सानातिना घरायसी समस्या समाधान हुन थालेको छ भने बालबालिकालाई स्कुल पठाउन थालेका छन् । तर अल्पसङ्ख्यक लोपोन्मुख सबैभन्दा तल्लो जातिका रूपमा राखिएको नटुवा जातिलाई भने दलितमा सूचीकृत गर्दा उनीहरूले राज्यबाट पाउने सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउन सकेका छैनन् । यही कारण पनि उनीहरूको आर्थिक अवस्था अझ जर्जर बन्दै गएको छ ।

(ख) स्थानीय सरकारको बजेट : नीति तथा कार्यक्रम-नेपाल सरकारले तय गरेको नीति तथा कार्यक्रमअनुसार लक्षित समूह विकास कार्यक्रमअन्तर्गत अधिल्लो आर्थिक वर्षसम्म महिला र बालबालिकाका लागि न्यूनतम १०-१० प्रतिशत र आदिवासी जनजाति, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, पिछडा वर्ग, दलित, ज्येष्ठ नागरिक, मधेसी मुस्लिम आदिका लागि १५ प्रतिशत बजेट विनियोजन गर्नुपर्ने व्यवस्था थियो । तर राज्य पुनःसंरचना भएसँगै लागु भएको बजेट तर्जुमा निर्देशिका २०७४ ले लक्षित समुदायका लागि लगानी गर्नुपर्ने नीतिगत व्यवस्था हटाएको छ ।

बुद्धभूमि नगरपालिकाको आव २०७५/७६ को वार्षिक बजेट, नीति तथा कार्यक्रमअन्तर्गत दलित, महिला, जनजाति, मधेसी, मुस्लिम सीमान्तकृत तथा अल्पसङ्ख्यकलाई आयआर्जनमार्फत प्रत्यक्ष प्रतिफल प्राप्त गर्न र गरिबी निवारणसम्बन्धी नीति लिइनेछ भनिएको छ । यस्ता समुदायका लागि जीविकोपार्जनका कार्यक्रम सञ्चालन गरिने पनि उल्लेख छ । यसैगरी महिला, बालबालिका तथा अपाङ्गतासम्बन्धी नीतिमा गरिबी न्यूनीकरणका लागि महिला, बालबालिका,

अशक्त अपाङ्गता भएको, दलित, आदिवासी, जनजाति, विपन्न, मुस्लिम, अल्पसङ्ख्यक समुदायलाई प्राथमिकतामा राखी विकास गरिने नीति लिइनेछ भनिएको छ । यस्तै गरिब र विपन्न वर्गसम्म प्रभावकारीरूपमा स्वास्थ्य सेवा प्रदान गरिने पनि उल्लेख छ तर अल्पसङ्ख्यक लोपोन्मुख जातिका लागि भनेर कुनै बजेट विनियोजन भएकोचाहिँ छैन ।

यस्तै कपिलवस्तु नगरपालिकाले पनि आफ्नो नीति तथा कार्यक्रममा महिला, आदिवासी, जनजाति मधेसी, मुस्लिम, पिछडा वर्ग, दलित आदि लक्षित वर्गको कार्यक्रम गर्दा त्यस्ता वर्गका विपन्न जनताको आयआर्जन, सिप विकास र क्षमता अभिवृद्धिमा जोड दिइने भनिएको छ । तर उक्त नगरपालिकाले पनि अल्पसङ्ख्यक लोपोन्मुख जातिका लागि भनेर छुट्टै बजेट विनियोजन गरेको छैन ।

निष्कर्ष

नेपालमा बसोबास गर्ने लोपोन्मुख अल्पसङ्ख्यक सीमान्तकृत नटुवा र पत्थरकट्टा जाति आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिकरूपमा सवल हुन नसकेको देखिन्छ । कपिलवस्तुको वाणगङ्गा नगरपालिका गजेहडा, पतेरिया, कपिलवस्तु नपाको तौलिहवा, कुदान, वसन्तपुर, महाराजगन्ज नगरपालिकाको महाराजगन्ज, शिवराज नपाको चन्द्रौटा, चनइ, कृष्णनगर नगरपालिकाको कृष्णनगर, बहादुरगन्ज, मायादेवी गाउँपालिकाको पकडी र शुद्धोधन गाउँपालिकाको प्रतिनगर, भैसयामा नटुवा तथा पत्थरकट्टा जातिको बसोबास छ ।

समाजका हरेक क्षेत्रमा आएको परिवर्तनसँगै उनीहरूको भाषा, संस्कार, संस्कृति, परम्परागत सिप तथा पेशा लोप हुने अवस्थामा पुगेका छन् । जीवन यापन गर्ने क्रममा बदलिँदो परिस्थितिअनुसार यी जाति समायोजन हुन नसक्दा समस्या थपिएका देखिन्छ । जसले गर्दा पत्थरकट्टा र नटुवा जाति राज्यको मूल प्रवाहमा समाहित हुन सकेका छैनन् । राज्यले यी समुदायका लागि बनाएका नीति तथा कार्यक्रम कागजमा मात्र सीमित रहेकाले पनि उनीहरूको जीवन स्तर सुध्न सकेको छैन ।

स्रोत : मानव अधिकार वर्ष पुस्तक, नेपालको संविधान २०७२, अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू, विभिन्न व्यक्तिको अन्तर्वार्ता, भनाइ, भिडियो तथा एभीन्यूज टेलिभिजन ।

